

MACARLAR VE AVRASYA KÖLE TİCARETİ (IX. - X. YÜZYILLAR)

Yrd. Doç. Dr. Erman ŞAN*

Öz

Macarlar'ın erken tarihleri tam olarak çözümlenememiş pek çok sorun nedeniyle bir hayli muğlâktır. Belirtildiğine göre Macarlar 830 ile 890'lar arasında Karadeniz kıyılarında, Lebedia'da bulunuyorlardı. Macarlar burada kölelerini genellikle komşuluklarındaki Slavlar'dan elde ettiler. 890'lara kadar Lebedia'da kaldıktan sonra doğudan gelen Peçenekler'in tazyikiyle Tuna ve Dinyeper nehirleri arasına, yani Eteköz'e, doğru ilerlediler. Eteköz'deyse akınları neticesinde köle elde ettikleri halklara Tuna Bulgarları'nı ve Ulahlar'ı da eklediler. 896'da Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına giren Macarlar, Panonya'da kendilerine daimî bir yurt kurmaya koyuldular. Panonya'da da etrafa akınlar yapmak açısından oldukça müsait bir ortam buldular. Macarlar yeni yurtlarında kölelerini komşuları olan Franklar'dan, Germenler'den, Slavlar'la Tuna Bulgarları'ndan elde ettiler. Sonuç itibarıyla IX. ve X. yüzyıllarda sırasıyla Karadeniz'in kuzey ve batı kıyıları, Balkanlar, Orta Avrupa ve bunların yakın çevresi Macarlar'ın köle olarak satacakları esirlerini elde ettikleri coğrafyalar oldular.

Anahtar kelimeler: Macarlar, Avrasya Köle Ticareti, Sakâlibe, Tuna Bulgar Hanlığı, Bizans İmparatorluğu, M.S. IX. - X. Yüzyıllar.

Madjars and Eurasian Slave Trade (A.D. 9th-10th Centuries)

Abstract

The early history of Madjars' is very vague because of many problems that cannot be fully resolved. It was stated that the Madjars were on the northern shores of the Black Sea -in Lebedia- between 830 and 890's. The Madjars obtained their slaves from the neighboring Slavs in this region. After staying in Lebedia until 890's, they moved between Danube and Dnieper rivers -to Eteköz- by pushing Pechenegs from the east. In Eteköz they added Danubian Bulgars and Vlachs to peoples they had acquired as slaves. The Madjars

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

entered Central Europe via the Carpathians in 896 and set out to establish a permanent residence in Pannonia. They found a fairly favorable environment for their raids in this region. The Madjars obtained their slaves from the neighboring Franks, Germans, Danubian Bulgars and Slavs in their new homeland. As a result, the northern and western coasts of the Black Sea, the Balkans, Central Europe became the regions where the Madjars acquired the prisoners they would sell as slaves.

Keywords: Madjars, The Eurasian Slave Trade, Sakāliba, The Danubian Bulgar Khanate, The Byzantine Empire, A.D. 9th-10th Centuries.

Giriş

Derecesi belirsiz ve tartışmalı olmakla birlikte Fin-Ugor ve Türk unsurlarının karışımından meydana gelen Macarlar'ın IX. yüzyılın ortasına kadarki tarihleri araştırmacılar tarafından da sıklıkla dillendirildiği gibi hâlâ tam olarak çözümlenememiş pek çok sorun nedeniyle bir hayli muğlaktır.¹ Fakat tıpkı bozkırlı Türkler gibi atlı bir kavim oldukları ve bolca ganimet getiren akınlarını da atlarının sürati sayesinde yapabildikleri düşünülünce Türk etkisinin hiç de azımsanmayacak derecede olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Latin ve Bizans gerekse de Rus ve İslâm kaynaklarında Macarlar'ın söz konusu akınlarına, istilalarına ve bilhassa diğer kavimlerden elde ettikleri esirlere dair çokça atıf bulmak mümkündür.

Belirtildiğine göre Macarlar 830 ile 890'lar arasında Karadeniz kıyılarında Don ile Dinyeper veya Donets nehirleri arasındaki *Lebedia* (Λεβεδία) ismi verilen yurtlarında bulunuyorlardı.² Macarlar'ın köle olarak satılacak esirler elde etmeleri açısından bizim görüş açımıza girmeleri de onların *Lebedia* dönemlerine rastlamaktadır. Ferenc Eckhart tarafından aktarılan kayda değer bir ayrıntı, savaşçı bir kavim olarak Macarlar'ın henüz *Lebedia*'daki yurtlarında iken komşularına akınlar yapmak suretiyle köle tedarikinde bulunmaya başlamış olmalarıdır.³ Vladimir F. Minorsky'nin belirttiği üzere İbn Rüste'nin (ö. 301/913'ten sonra) *el-A'lâku'n-nefise*⁴ isimli eserindeki Macarlar'a dair bilgi-

¹ Macarların, Fin-Ugorluğa ve Türklüğe aidiyetleriyle birlikte tarihlerinin erken safhaları için bkz. Gyula Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration", *ASEER*, V/3-4 (1946), s. 29-30; Kreskai Miklos, "Yurd Kurma Hakkında", Çev. M. Tayyib Gökbilgin, *TM*, XVII (1972), s. 13-20; Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002, s. 1-7; Akdes Nimet Kurat, *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 41; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 214-217; István Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007, s. 220-230; James Patrick Mallory, *Hint-Avrupaluların İzinde*, Çev. Müft Günay, Ankara 2002, s. 174; İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *DTCFD*, XLVII/2 (2007), s. 1-12.

² *Lebedia*'yı hem Bizans İmparatoru hem de bir tarihçi olan Konstantinos Porphyrogenetos (ö. 959) zikreder ve etimolojisini de eski yöneticilerden Lebedias'ın adıyla açıklar. Bkz. *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967, s. 170-171. Konstantinos Porphyrogenetos tarafından yapılan muğlak tarif nedeniyle araştırmacıların *Lebedia* teşhisleri farklı farklı olmuştur. Peter B. Golden, (*Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 217), Don ve Donets nehirleri arasındaki sahayı; Ferenc Eckhart (*Macaristan Tarihi*, s. 5, 8) ve Akdes Nimet Kurat (*Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 45) ise, Don ile Dinyeper arasındaki sahayı önermişlerdir.

³ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15.

⁴ İbn Rüste ve eseri *el-A'lâku'n-nefise* hakkında genel bilgi edinmek için bkz. İgnatij Yuliano-viç Kraçkovskiy, *İzbrannıye Soçineniya*, Tom. IV: *Arabskaya Geografıçeskaya Literatur*, Moskva-Leningrad 1957, s. 159-160; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul

ler⁵ de tam olarak onların *Lebedia*'daki dönemlerini ele almaktadır.⁶ İbn Rüste'nin anlatısında Macarlar'ın *Sakālibe*'den ne şekilde köle tedarikinde bulduklarını gösterir mahiyetteki söz konusu bilgiler de konumuz açısından çok değerli addedilebilecek ayrıntıları haizdirler:⁷

“...Macarlar (<el-Macgariyye/المَجْغَرِيَّةُ) Türkler'den bir sınıftır... Ve onların [Macarlar'ın] ülkesi geniştir ve hudutlarından biri Bahrü'r-Rûm [Karadeniz kastediliyor] ile birleşir. Bu denize [Karadeniz], biri Ceyhûn'dan [Amuderya'dan] daha büyük olan iki nehir dökülür. Onlar [Macarlar da] bu iki nehir arasında sakindirler... Onlar [Macarlar], Sakālibe'den kendilerine yakın olanların hepsine üstün gelirler... Ve onlar [Sakālibe], onların [Macarlar'ın] elinde esir mertebesindedirler... Macarlar, Sakālibe üzerine akın düzenlerler ve [aldıkları] sebâyâ ile birlikte deniz kıyısına, Bilādü'r-Rûm'un girişindeki Kerh (Kherson⁸) denilen yere gelinceye kadar giderler... Macarlar esirleriyle Kerh denilen yere geldikleri zaman Rûmlar [Bizanslılar da] oraya denizden çıkar ve orada çarşı kurarlar. Onlar [Macarlar] onlara [Rûmlar'a/Bizanslılar'a] köle verirler...”

Açıkça görüldüğü üzere İbn Rüste'nin bu pasajı aslında savaşçı bir kavmin kölelerini elde edişleriyle müteakip nakil ve satış süreçlerine dair çok net ve değerli ayrıntıları bir arada barındırmak gibi eşsiz bir öneme sahiptir. *Sakālibe*'den özellikle de *sebâyâ* şeklinde nitelendirilen kadın ve çocukların esir edilmesi, sonrasında bunların ticaret amacıyla Bizanslı tüccarların ayağına götürülmeleri ve karşılığında da kendileri için gerekli emtiayı temin etmeleri konumuz açısından çok özel ayrıntılardır. Çünkü burada her zaman bir arada bulunamayacak kölelerin elde edilişi, nakliyesi ve ticaretiyle ilgili olan tüm safahata dair hususiyetlerin bir manada derli toplu bir özeti bulunmaktadır.

890'lara kadar *Lebedia*'da kalan Macarlar bu tarihte doğudan gelen Peçenekler'in⁹ tazyikiyle Tuna ve Dinyeper nehirleri arasına, yani Konstantinos Porphyrogenetos tarafından *Atelkhoudsou* (Ατελχοῦζου) şeklinde anılan

2016, s. 142; Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Rüste”, *DİA*, XX, 253-254; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002, s. 277-290.

⁵ Tadeusz Lewicki'ye göre Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatüründe Macarlar'ın en erken anılışı da budur. Bkz. “Mađjars, Mađjaristan”, *EP*, V, 1010-1011. Ortaçağ İslâm kaynaklarında Macarlar hakkında bilgi veren diğer eserler ve bunların değerlendirilmeleri için de Lewicki'nin yazısının devamına bakılabilir.

⁶ Vladimir F. Minorsky, *Hudūd al-‘ālam, The Regions of the World*, London 1937, s. 320.

⁷ İbn Rüste, *el-A'laku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998, s. 127, krş. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 38; Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah*, s. 25-27.

⁸ Kherson şehri için bkz. Omeljan Pritsak - Anthony Cutler, “Cherson”, *ODB*, I, 418-419; Daniel A. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869, s. 121.

⁹ Peçenekler, VIII. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzlar tarafından itilmeleriyle, daha doğudan IX. yüzyıl sonlarına kadar kalacakları İtil ve Yayık nehirleri arasındaki bölgeye gelmişlerdi. IX. yüzyılın sonlarına doğruysa Hazarlar'ın baskısıyla da İtil nehrini geçmişlerdi. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Peçenekler*, İstanbul 1933, s. 9-10; Kurat, *Peçenek Tarihi*, 22-32. Bu değerli araştırmacıların çalışmalarına ilaveten Kanglı Türkleri tarihinin rekonstrüksiyonunu konu edinen ve yeni bir yaklaşım teklif eden değerli çalışmasında Osman Yorulmaz'ın Peçenek erken tarihine dair aktardıklarına da bkz. *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012, s. 21-38.

Etelköz'e, doğru ilerlemek zorunda kalmışlardı.¹⁰ Ferenc Eckhart'ın tespitine göre böylece Etelköz'de yerleşen Macarlar, bu sefer de 892 yılında Doğu Frankları'nın Kralı Arnulphus Carintiae'nin (887-899) müttefiki olarak Büyük Moravya Knezi I. Svyatopolk'un (871-894) hâkimiyetindeki Slavlar'la meskûn topraklara akın yapmaya başlamışlar ve nihayetinde tarihteki bu ilk Slav devletinin¹¹ de sonunu hazırlamışlardı.¹² *Povest Vremennih Let*'te¹³ 888-898 yılları arasındaki Macarlar hakkındaki kayıt da onların Etelköz'de buldukları döneme dair gibi gözükmetedir. Yine tıpkı İbn Rüste'nin alıntılıdığımız pasajı gibi Macarlar'ın ne şekilde ve nerelerden esirler elde ettiklerini göstermesi açısından son derece önemlidir:¹⁴

“...Macarlar (<Ugri/Узру)¹⁵, Kiev yakınından geçerek şimdilerde Ugor [Karpatlar] olarak anılan dağlara gittiler. Ve Dinyeper'e vardıklarında, orada karargâh kurdular... [Macarlar] Doğudan gelerek Ugor Dağları denilen yüksek dağları aşmakla uğraştılar ve komşuluklarındaki Ulahlar (<Volohi/Волохи) ve Slovenler (<Sloveni/Словѣни) ile savaşmaya başladılar... Macarlar, Bizans'a (<Grekî/Греку) karşı savaş açtılar ve Trakya ile Makedonya arazilerini (землю Фрачьску и Макидоньску) Thessalonike'ye (<Selun/Селунь) kadar ele geçirdiler/gasp ettiler (пополонили) ve sonra Moravyalılar'a (<Morava/Морава) ve Çekler'e (<Çehî/Чеху) karşı savaş açtılar.”

İbn Rüste'nin kaydıyla birlikte değerlendirildiğinde kolayca fark edilebileceği gibi *Povest Vremennih Let*'in bu kaydında da Macarlar, X. yüzyıl öncesin-

¹⁰ Konstantinos Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, s. 172-173. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 217; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 43-46; Carlile A. MacArtney, “The Petchenegs”, *SEER*, VIII/23 (1929), s. 343; Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 227.

¹¹ Büyük Moravya Knezliği için bkz. Yakov Karloviç Grot, *Moraviya i Madyarı s Polovinu IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881, s. 97-141; Ivo Štefan, “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

¹² Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-11. Krş. Kornél Bakay, “Hungary”, *The New Cambridge Medieval History*, III, ed. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 538.

¹³ *Povest Vremennih Let*, bazı Rus yıllıklarının giriş kısmında tesadüf edilen ve hilkatten başlayarak ta ki XII. yüzyıl başlarına kadarki tarihî olayları hikâye eden yarı epik bir anlatıdır. Bilebildiğimiz kadarıyla ilk kez XII. yüzyılda yaşamış Rahip Nestor tarafından derlenmiştir ve bu derleme 1111 yılına kadar gelir. Günümüze ulaşan ilk Rus yılığı *Lavrentskaya Letopis*, 1377 yılında kaleme alınmasına rağmen Nestor tarafından derlenen *Povest Vremennih Let*'i de barındırmak gibi bir özelliğe sahiptir. *Povest Vremennih Let*'in bu versiyonu literatürde Nestor Nüshası olarak bilinmektedir. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rahip Silvester, Nestor tarafından 1111 yılına kadar getirilmiş *Povest Vremennih Let*'i redakte ederek 1116 yılına kadar getirmiştir. *Povest Vremennih Let*'in Silvester Nüshası'ya günümüze ulaşmış en eski ikinci Rus yılığı olan ve XIV. yüzyıl sonu veya XV. yüzyıl başında kaleme alınan *İpayevtskaya Letopis* içerisinde günümüze ulaşmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Nevill Forbes, “The Composition of the Earlier Russian Chronicles”, *The Slavic Review*, I/1 (1922), s. 73-85; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XIII-XXXVII; Ayşe Pamir Dietrich, *Rus Edebiyatı (XI. ve XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 47-49.

¹⁴ *Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903, s. 11-12; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, s. 62; *Letopis po İpatskomu Spisku*, ed. Arheograficeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871, s. 14-15; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 482.

¹⁵ Macarlar, *Povest Vremennih Let*'te bu etnonimle anılırlar. Diğer dillerde kaleme alınmış kaynak eserlerde Macarlar için kullanılmış olan tüm etnonimler için bkz. Grot, *Moraviya i Madyarı s Polovinu IX do načala X veka*, s. 153.

de Karadeniz'in kuzeyinde bulunuyorlarken kölelerinin kahir ekseriyetini de komşuluklarındaki *Sakālibe*'den yani çoğunlukla Slavlar'dan¹⁶ elde etmekteydiler. Bu dönemin geneline dair İslâm coğrafya literatüründeki bilgiler de daima bunu teyit eder mahiyettedir.¹⁷ Örneğin Gerdizî (V./XI. yüzyıl), sürekli olarak Macarlar'ın yağma akınlarına maruz kaldıklarını söylediği *Sakālibe*'nin kaleler kurduklarını ve Macarlar geldiğinde de bu kalelere saklandıklarını söylemektedir.¹⁸ Bununla bağlantılı olarak Peter B. Golden de *Sakālibe* üzerine köle elde etmek için yapılan akınların büyük kısmının ya Varyag-Ruslar ya da Macarlar tarafından yapıldığını özellikle belirtir.¹⁹ Bu ise İslâm dünyasına *Sakālibe* ismiyle getirilmiş kölelerin ezici bir çoğunluğunun müstahsillerinin Varyag-Ruslar'la birlikte Macarlar olduğu manasına gelmektedir.

Yine *Povest Vremennih Let*'teki anlatımda Sloven, Çek ve Moravyalı Slavlar'a ilaveten Tuna civarındaki *Volohi* yani Ulahlar²⁰ üzerine de seferler yaparak onlarla savaştıklarından bahsedilmiştir. Ulahlar, Tuna nehrinin kuzey kıyılarında yani Eteköz ile Macarlar'ın bir sonraki yurtları olacak Panonya arasında meskûn oldukları için Macar akınlarının hedefi olmaktan da kurtulamamışlardır. Makedonya ve Trakya arazilerinin *Selun* yani Thessaloniki'ye kadar tahrip edilişi mevzuysa hâlâ Eteköz'de buldukları dönemde kendilerinden esirler almaya devam ettikleri Ulahlar ve Slavlar'ın yanında Tuna Bulgarları'na karşı da benzeri akınlar yapmaktan geri kalmadıklarına işaret eder.²¹ Zaten *Povest Vremennih Let*'te bulunan ve aşağıda değerlendirilecek kayıt da direkt olarak Macarlar'ın Tuna Bulgarları'na karşı yapmış oldukları ve neticesinde ganimet elde edecekleri akınlarıyla ilgilidir.

Povest Vremennih Let'te 899-902 yılları arasında verilen ama araştırmacılar tarafından 895 olarak düzeltilen bir kayıta belirtildiğine göre Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912), Bulgarlar karşısında aldığı 894 yılındaki mağlubiyet²² üzerine Macarlar'ı Tuna Bulgarları'na karşı kışkırtmış ve Macarlar da

¹⁶ Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatüründe *Sakālibe* denmekle kastedilenler her zaman olmasa da çoğu zaman için Slavlar'dır. *Sakālibe* için bkz. Peter B. Golden, "Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)", *EF*, VIII, 872; Ahmet Taşağıl, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4. Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih literatürü dâhilinde *Sakālibe*'nin kullanımına dair daha detaylı analizler için bkz. Erman Şan, "Besiüs el-Melik ve Sakālibe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)", *TDA*, CXIV/224 (2016), s. 201-203.

¹⁷ Misal olarak bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 74-75, 95.

¹⁸ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 85; Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s. 344.

¹⁹ Golden, "Al-Sakāliba", s. 877.

²⁰ Ulahlar ve memleketleri hakkında bkz. Alexander P. Kazhdan, "Vlachia", *ODB*, III, 2183; Alexander P. Kazhdan, "Vlachs", *ODB*, III, 2183; Kemal Karpat, "Eflak", *DİA*, X, 466-467.

²¹ XIII. yüzyılın başları civarında kaleme alınmış *Gesta Hungarorum*'da da Kiev'den Panonya'ya geçiş süreci anlatılırken Macarlar'ın komşuları olarak -tıpkı rivayetimizdeki gibi- Slavlar (Sclavi), Bulgarlar (Bulgarii) ve Ulahlar (Blachii) sıralanır. Bkz. Belaeregis Notarius, *Gesta Hungarorum*, İng. Çev. Martyn Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation", *SEER*, IV/87 (2009), s. 692.

²² Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, İng. Çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010, s. 169-170. Krş. Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Çev. Heyet, Ankara 1999, s. 57-58; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 238; Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 147-148.

Resim-2: Macarlar'ın Tuna Bulgar Çarı Symeon'u Takipleri

örnek olmasının yanında savaşçı-müstahsil kavim davranışına dair de tipik bir misaldir.

Macarlar'ın Etelköz'deki yurtlarını terk etmeleri de 895 yılında Tuna Bulgarları'na karşı düzenledikleri seferle çok yakından alakalıydı. Çünkü Çar Symeon kuvvetlerini yeniden toparladıktan sonra Macarlar'ın çok çekindikleri²⁸ ve onları *Lebedia*'daki yurtlarından da çıkaran Peçenekler'le anlaşarak onlarla birlikte Macarlar'ın yurduna saldırmışlardı. Tuna Bulgarları'yla Peçenekler'in ortak taaruzuysa nihayetinde Macarlar'ın batıya doğru ilerleyişlerinin kaldığı yerden devam etmesini sağlamış ve Macarlar, Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına girmişlerdir.²⁹ 896 yılındaki Tuna Bulgar-Peçenek darbesinden sonra da artık o bölgelerde kendilerine daimî bir yurt kurmaya koyulacaklardı.³⁰ Bundan böyle Macarlar'ın önlerinde köle istihsali açısından Orta ve Batı Avrupa çok daha fazla ön plana çıkmaya başladı.

Etelköz'den batı yönüne doğru hareket eden Macarlar, Mes'üdi'nin (ö. 345/956) *Sakālibe* meliklerinden *el-Ufreg*'in, aslında Kiev Knezliği'nin Var-yag-Rus idarecisi Oleg'in, *en-Nükberd*/*Nevkuberd* yani Macarlar'la³¹ ile savaş-

²⁸ Macarlar'ın Peçenekler'den çekinmelerine dair Konstantinos Porphyrogenetos tarafından Macarlar'ın ağzından nakledilen sözlere bkz. *De administrando imperio*, s. 57, krş. Orkun, *Peçenekler*, s. 10.

²⁹ Anlatının tamamı Konstantinos Porphyrogenetos tarafından aktarılmıştır. Bkz. *De administrando imperio*, s. 177. Skylitzes (XI. yüzyılın ikinci yarısı) ise Peçenekler'den bahsetmez. Bkz. *Synopsis Historion*, s. 169-171. Ayrıca bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 9; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 239. Kornél Bakay ise, *Annales Alamannici* ve *Annales Bertiniani*'ye dayanarak Macarlar'ın henüz 862 yılında Avrupa sahnesinde boy gösterdiklerini ve Ludovicus Germanicus'un (843-876) hükümdarı olduğu Doğu Frankları'nın arazisine de bir akın düzenlemiş olduklarını belirtir. Bkz. "Hungary", s. 536.

³⁰ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, s. 172. Hatta Macarlar biraz sonrasında buraları ele geçirerek XX. yüzyıla değin de ellerinde tutmayı başaracaklardır. Bkz. Sandor Papp, "Slovakya", *DIA*, XXXVII, 337.

³¹ Mes'üdi tarafından *Nevkuberd*/*Nükeberd* [?] (النوكبرد), *Bezkerd* (البيزكرد) (*Mürücü'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010, s. 324, 329) veya *Nevkuberde*/*Nükberde* [?] (نوكبردة) (*et-Tenbîh ve'l-iş-râf*, Kahire 2009, s. 158) olarak yapılan adlandırma kanaatimizce Macarlar'dan bir boya veya doğrudan Macarlar'a işaret etmektedir.

masıyla ilgili pasajdan³² da hatırlanacağı üzere bu dönemde Varyag-Ruslar'la da mücadele etmişlerdi. Yine anonim *Gesta Hungarorum*'daki daha detaylı fakat karışık bir anlatımda³³ da Macarlar'ın Kiev yöneticisiyle mücadelelerini müteakip bir anlaşmaya vardıklarından söz edilir.³⁴ Avrasya'nın köle tedariki konusunda önde gelen bu iki kaviminin birbirleriyle bir dönemliğine de olsa mücadele içerisine girmiş olması konumuz dâhilinde kaydedilmeye değer özel bir ayrıntıdır. Hatta anonim *Gesta Hungarorum*'da buna kanıt olarak yorumlanacak başka bir haber daha bulunur. Burada Macarlar'ın Hazar kökenli yönetici hânedanının kurucusu Árpád'ın (yakl. 895-yakl. 907) Panonya'ya gelişten sonra yerel yöneticilerden biri olan Salanus³⁵ ile barış tesis etmek için hediyeler gönderdiği zikredilir. Árpád'ın Salanus'a gönderdiği on iki beyaz at ve on iki devenin yanında bizim için önemli olan asıl hediyeler Salanus'un eşine gönderdikleridir. Salanus'un eşi için gönderilen kürkler gibi değerli diğer hediyelere ilaveten on iki hünerli Rus kızının da bulunduğu³⁶ haberi Macarlar'ın elinde esir Rus kızları olduğununun bir kanıtı sayılabilir. Fakat Macarlar yeni yurtlarında büyük kârlarla satacakları kölelerini daha çok Franklar'dan ve Germanler'den ayrıca güney ve güneydoğu komşuları olan Slavlar'la Tuna Bulgarları'ndan elde edeceklerdi.

Macarlar henüz Panonya'da yurt tutmalarından evvel 892 yılında Doğu Frankları'nın müttefiki olarak yağmalayarak tahrip ettikleri Büyük Moravya arazisine bu tarihten sonra da akınlar yapmaya devam etmişlerdir. Yani bölgeye gelip yerleşmeye başlamalarından sonra da hedefi ganimet ve köle olan kârlı akınlarına son vermemişlerdi. Bu açıdan bakıldığında Carlile A. MacArtney'in Macarlar'ın 898 ve 955 yılları arasındaki durumlarına dair tespitleri oldukça manidardır. Onun ifadesine göre dönemin tarihçileri, belirtilen zaman diliminde bazıları Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in çok yakınlıklarına ve İtalya'daki Otranto'ya kadar uzanan otuz üç sefer kaydetmişlerdi ki MacArtney bu sayıya nice küçük seferin de dâhil edilmediğini belirtir. Tüm bu seferlerin de nihayetinde ganimet ve esir elde etmek için olduğunun altını çizer.³⁷ Gerçekten de Macarlar Panonya'ya geldiklerinde etrafa ganimet ve köle hedefli akınlar yapmak açısından oldukça müsait bir ortam bulmuşlardı. Ge-

³² "Sakâlibe meliklerinin ilki *ed-Deyr/Dir*'dir (الدير)... Bundan sonra *Sakâlibe* meliklerinden *el-Ufrag* [?] (الأفرغ) gelir... Onun [*el-Ufrag*] çok sayıda askeri vardır ve *er-Rûm, el-Ferenc, en-Nûkberd/ Nevkuberd* (التوكبرد) ve bunlardan başkaca milletlerden olanlarla savaşır. Bunların arasındaki savaşlarda bir diğeri bir öteki galip gelir durur." Bkz. Mes'ûdi, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 324. Mes'ûdi ve *Mürûcû'z-zeheb* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 135-136; Mehmet Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991, s. 68-80; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, s. 170-182; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 90-92; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 313-328.

³³ Anonim *Gesta Hungarorum*'ün anlatısına dair bkz. Carlile A. MacArtney, "The Eastern Auxiliaries of the Magyars", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1 (1969), s. 49.

³⁴ Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, s. 692.

³⁵ Steven Runciman, buradaki Salanus'un Moravya knezlerinden II. Svyatopolk olduğunu ifade eder. Bkz. *First Bulgarian Empire*, s. 133.

³⁶ Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, s. 697.

³⁷ Carlile A. MacArtney, *Hungary: A Short History*, London 1962, s. 10.

nellikle modern literatürde ‘yurt kurma dönemi’ olarak adlandırılan Macarlar’ın bu çağdaki akınları için Ferenc Eckhart da ‘çapulculuk seferleri’ tanımlamasını kullanır.³⁸ Macarlar’ın Hıristiyanlaşmaya başlayacakları XI. yüzyıla değin³⁹ neredeyse aralıksız bir biçimde devam eden akınlarının belki de tek gayesi; çokça ganimete ilaveten elde edecekleri esirler olduğundan dolayı Eckhart’ın böyle bir tanımlama yapmakta oldukça haklı gözüktüğünü söyleyebiliriz.

Bir yandan Franklar arasındaki siyasi boşluk, diğer bir yandan Büyük Moravya Knezliği’nin yıkılmış olması ve son olarak da Tuna Bulgar Çarı Symeon’un bu dönemde güneyle daha fazla alakadar bir politika takip etmesi⁴⁰ Macarlar’ın işini oldukça kolaylaştırmışa benziyor. Böylesi bir ortamda Macar akınlarının daha çok olmak üzere Orta ve Batı Avrupa’nın önemli şehirleri üzerine yapılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında Bizans ve Rus kaynaklarında ve hatta ilaveten İslâm kaynaklarında da akis bulan, Macarlar’ın Balkanlar ve Trakya’ya düzenledikleri iki büyük sefer vardır ki bunlar Orta ve Batı Avrupa’nın yapılanları aratmayacak derecededir. Skylitzes, Tuna Bulgar Çarı Symeon’un ölümünden sonra (927) komşuları olan Macarlar’ın, Sırlar’ın, Hırvatlar’ın ve bunların haricinde kalan diğerlerinin Bulgarlar’a karşı saldırı planları yapmaya başladıklarını belirtiyor.⁴¹ Bu sözleri doğrular bir biçimde 934 yılında Macarlar, Konstantinopolis önlerine kadar ilerleyecekleri büyük çaplı bir sefer de tertip etmişlerdi. Tabii ki Macarlar’ın Konstantinopolis’e değin yapacakları sefer yalnızca Bizans’a karşı değil aynı zamanda ve aslında arazilerinden geçmek zorunda oldukları Tuna Bulgarları’na karşı da düzenlenmiş oluyordu. Hatta Steven Runciman’ın da belirttiği gibi Macarlar’ın bu sefer esnasında aldıkları esirlerin ezici çoğunluğunu da tahmin edileceği gibi Tuna Bulgaryası’nın ahalisi oluşturmuştu.⁴² *Povest Vremennuh Let*’te Macarlar’ın çok geniş çaplı olduğu anlaşılan mevzu bahis seferleri şöyle haber verilmektedir:⁴³

“6442 [934] yılında. Macarlar (<Ugri/Yzpu) Tsargrad’a⁴⁴ [Konstantinopolis] ilk gidişlerinde tüm Trakya’yı esir ettiler (пльноваху всю Фракію). [Bizans İmparatoru I.] Roman [os Lakapenos] ise Macarlar’la barış tesis etti.”

³⁸ Bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 18.

³⁹ İsmail Doğan’ın belirttiğine göre, tıpkı bizim köle istihşali açısından yaptığımız gibi, Macarlar da kendi tarihlerini XI. yüzyıl başındaki Hıristiyanlaşmanın öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmaktadırlar. Bkz. “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, s. 8-9. Macarlar’ın Hıristiyanlaşma süreçlerine dair olarak bkz. William Toth, “The Christianization of the Magyars”, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, XI/1 (1942), s. 33-54.

⁴⁰ Tüm bu siyasi ortama dair bkz. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58-59; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 243-249; Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-17; Bobçev, “Bulgaria under Tsar Simeon”, s. 621-633.

⁴¹ Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 215. Skylitzes ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Alexander P. Kazhdan - Anthony Cutler, “Skylitzes, John”, *ODB*, III, 1914.

⁴² Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 185.

⁴³ *Letopis Nestora*, s. 23; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 71; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 27.

⁴⁴ “Caesar’ın (Çar’ın) Şehri” manasında kullanılmıştır. Bkz. Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, *The Relations Between Ancient Russia and Scandinavia and The Origin of the Russian State*, Oxford - London 1877, s. 80, dn. 1.

Skylitzes, bu bilgilere Bizans İmparatoru I. Romanos Lakapenos'un (919-944) tutsakları kurtarmak konusunda hiçbir masraftan kaçınmadığı bilgisini de ekler.⁴⁵ Macarlar'ın Konstantinopolis'e değin uzanan seferlerinin bir diğeri de en az 934 yılındaki kadar ve anlatılara bakılırsa belki de ondan çok daha büyük olan 943 yılında gerçekleştirdikleriydi. *Povest Vremennih Let'in*⁴⁶ ve Sky-litzes'in⁴⁷ yalın anlatılarının yanında Mes'üdi, Macarlar'ın 943 yılındaki seferlerinden çok daha ayrıntılı bir biçimde bahsetmiştir. Mes'üdi'nin ilgili haberi aslında 320/932 yılında Bizans'a ait olduğunu belirttiği *Velender* (ولندر)⁴⁸ ismindeki bir şehrin Peçenekler ve Macarlar tarafından ele geçirilmesinin anlatımıyla başlar. Akdes Nimet Kurat'a göre Mes'üdi tarafından uydurulmuş birtakım fantastik öğelerle de süslenmiş anlatıda bazı tarihi olayların karıştırılması da söz konusudur.⁴⁹ Fakat Kornél Bakay'a göre 943 yılındaki bu seferde Peçenekler ve Macarlar -tıpkı Mes'üdi'nin kaydettiği gibi- birlikte hareket etmişlerdi.⁵⁰ Bununla birlikte aşağıda tercümesini vereceğimiz Mes'üdi'nin haberinin son kısmı da Macarlar tarafından 943 yılında Konstantinopolis önlerinde sonlanmış akınlarıyla ilgili olmalıdır. Çok ilginç bir ayrıntı olarak da Ortaçağ İslâm kaynaklarında pek rastlanmayan bir biçimde Mes'üdi, tıpkı Bizanslı tarihçilerin de yaptıkları gibi Macarlar'dan direkt olarak *Türk* (الترك) diye bahsetmektedir:⁵¹

“...Onların haberi Melikü'r-Rûm Armenûs'a [I. Romanos Lakapenos] 332 [943-944] senesinde ulaştığı vakit... Türkler [Macarlar] üç gün sonra Kustantiniyye'ye (Konstantinopolis) gitmek amacıyla şehirden [Velender'den] çıktılar. Köylerden, meralardan ve çiftliklerden [rastladıkları insanları] öldürerek, esirler ve sebâyâ olarak Kustantiniyye surları önüne kadar geldiler. Ve burada yaklaşık kırk gün boyunca kaldılar ve bu zaman zarfında [esir almış oldukları] kadın ve çocukları ipeklerle, ipekli elbise ve bezlerle değiştirdiler...”

Mes'üdi, pasajının devamında da Türk olarak bahsettiği Macarlar'ın akınlarının nerelere kadar ulaştığına dair bir de betimlemede bulunur:

“...[Macarlar] bu bölgelerden Sakâlibe topraklarına (<Arzû's-Sakâlibe/ أرض الصقالية) ve Roma'ya (<Rûmiyye/رومية) değin varan akınlar düzenlediler.

⁴⁵ Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 220.

⁴⁶ Bkz. *Letopis Nestora*, s. 24; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 72; *Letopis po Īpatskomu Spisku*, s. 28.

⁴⁷ Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 223.

⁴⁸ *Velender* ve tüm diğer varyantları hakkında bkz. Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, s. 465-471.

⁴⁹ Konu hakkındaki tartışmalara ve tartışmaya dair kaynakçaya ilaveten Akdes Nimet Kurat tarafından verilen pasajın tam tercümesiyle onun yorumları için bkz. *Peçenek Tarihi*, s. 116-124. Yine pasajın tamamının Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 53-55.

⁵⁰ Bakay, “Hungary”, s. 543.

⁵¹ Mes'üdi, *Mürücü'z-zeheb*, I, 159, 161, krş. Kurat, *Peçenekler*, s. 119; Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 54-55. Mes'üdi'nin Macarlar'dan *Türk* şeklinde bahsetmesinin nedeni, anlatısının aslında Bizans rivayetine dayanmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Konstantinos Porphyrogenetos da Macarlar'dan *Türkler* (Τούρξων) olarak bahsetmektedir. Bkz. *De administrando imperio*, s. 50-51, 170-179. Bunun için ayrıca bkz. Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, s. 469-470.

[Sonrasında] Onların [Macarlar'ın] akınları, bu zamanda Endülüs sınırı civarına, Francia'ya (<el-İfrence/الإفرنجية) ve Galicia'ya (<el-Celâlike/الجلالقة) da ulaşmıştır.”

Durum gerçekten de Mes'ûdi'nin bahsettiği gibi bir hâl olarak Avrupa kıtasının pek çok bölgesi ve bu bölgelerin otokton halkları Macarlar'ın akınlarının başlıca hedefi hâline gelmişlerdi. Kornél Bakay'ın Macarlar tarafından Batı ve Orta Avrupa'ya yapılan akınları zikrettiği kısım incelendiğinde Mes'ûdi'nin ifadelerinde herhangi bir abartı bulunmadığı da görülür.⁵² Bu da Macarlar'ın Panonya'ya gelişlerinden sonra eskisine nazaran çok daha geniş bir alana yayılmış yeni köle tedarik bölgeleri oluşturdukları manasına gelmektedir.

German kroniklerinde belirtildiğine göre de Macarlar'ın yaptıkları bezdirici akın ve yağmalar Orta ve Batı Avrupa için çok daha vahim bir şekilde cereyan etmişti. Hatta Regino Prumiensis'in (ö. 915)⁵³ Macarlar'ı (Hungari) *en saldırgan* ve buna ilaveten *tüm yabanılların en gaddarları olan bir halk* (gens Hungarium ferocissima et omni belua crudelior) olarak nitelendirmesinin⁵⁴ sebebi de tamamen bundan kaynaklanmış olmalıdır. *Povest Vremennih Let* teki Macarlar'ın tüm Trakya'yı esir ettiklerine dair ifadeden de hatırlayacağımız gibi German kroniklerindeki haberlerde de Macarlar'ın tahribinden akın yapılan bölgenin tamamının etkilendiğinin belirtilmesi çok ilginç bir detaydır. Basmakalıp veya tesadüf olamayacak bu ifadeler aslında Macarlar'ın ganimet seferlerinin şiddetini göstermektedirler. Regino Prumiensis'in eserini devam ettiren Adalbert'in (ö. 981)⁵⁵ eserindeki 915 yılına ait kayıta *Alamannia'nın tamamını* (totam Alamanniam), 926 yılına ait kayıta da *Francia'nın, Alsatia'nın, Gallia'nın ve Alamannia'nın tamamını* (totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam) Macarlar'ın *ateş ve kılıçla tahrip ettikleri* (igne et gladio vastaverunt) şeklindeki kayıt da buna misal gösterilebilir.⁵⁶ Ferenc Eckhart'ın yurt kurma dönemindeki Macarlar'ın seferlerini çoğunlukla bir iki kabilenin teşebbüsü olarak yorumlamasına rağmen⁵⁷ buradaki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla yurt kurma süreciyle birlikte tek bir merkezden idare ve sevk edilmiş havası uyandıran daha geniş çaplı seferler de yapılmaya başlanmışa benzemektedir.

Sonuç

Avrasya dâhilinde faaliyet göstermiş önemli köle müstahsillerinden olan bu savaşçı kavim, kendi tarihlerinin coğrafi seyrine paralel olarak ilk köle istihâl alanlarını Karadeniz'in kuzey sahillerinde oluşturmuşlardı. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden 890'lara kadar *Lebedia*'daki yurtlarındaiken kölelerini

⁵² Bakay, "Hungary", s. 541-544.

⁵³ Regino Prumiensis için bkz. Johann Peter Kirsch, "Regino of Prüm", *TCE*, XII, 719.

⁵⁴ Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 131.

⁵⁵ Adalbert için bkz. Thomas Joseph Campbell, "Adalbert, Saint", *TCE*, I, 127.

⁵⁶ Her iki haber için bkz. Adalbert, *Continuatio Reginonis*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 157, 158.

⁵⁷ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15.

genellikle komşuluklarında bulunan ve aralarında siyasi bir birlikten bahsetmenin de pek mümkün olmadığı Slavlar'dan elde etmişlerdi. Sonrasındaysa köle istihşâl bölgelerini -kademeli olarak- yurt tutacakları Orta Avrupa düzlüklerine kadar da genişletmişlerdir. Bir sonraki durakları Etelköz'deyse köle istihşâlinde buldukları halklara Tuna Bulgarları'nı ve Ulahlar'ı da eklemişlerdi. IX. yüzyılın sonuyla X. yüzyılın başlarından itibaren gelerek yurt tutacakları Panonya'daykenki akınlarından son olarak Germenler ve Franklar nasiplerini almışlardı. Böylelikle de IX. ve X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey ve batı kıyıları, Balkanlar, Orta Avrupa ve bunların yakın çevresi Macarlar'ın köle istihşâlinde buldukları coğrafyaları; buraların otokton halkları da Macarlar'ın kölelerini oluşturdular.

Kaynaklar

ADALBERT: *Continuatio Reginonis*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.

AĞARI, Murat: *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002.

AHMAD, Sayyid Maqbul: "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50-62.

ARTAMONOV, Mihail İ.: *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

BAKAY, Kornél: "Hungary", *The New Cambridge Medieval History*, III, ed. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 536-552.

BARTOLD, Vasiliy Vladimiroviç: *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010.

BELAE REGIS NOTARIUS: *Gesta Hungarorum*, İng. Çev. Martyn Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation", *The Slavonic and East European Review*, IV/87 (2009), s. 681-727.

BOBČEV, Stephen S.: "Bulgaria under Tsar Simeon", *Slavonic and East European Review*, VII/21 (1929), s. 621-633.

CAMPBELL, Thomas Joseph: "Adalbert, Saint", *The Catholic Encyclopedia*, I, 127.

DIETRICH, Ayşe Pamir: *Rus Edebiyatı (XI. ve XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.

DOĞAN, İsmail: "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLVII/2 (2007), s. 1-12.

ECKHART, Ferenc: *Macaristan Tarihi*, Çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002.

FEHÉR, Géza: *Bulgar Türkleri Tarihi*, Çev. Heyet, Ankara 1999.

FORBES, Nevill: "The Composition of the Earlier Russian Chronicles", *The Slavic Review*, I/1 (1922), s. 73-85.

GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002.

GOLDEN, Peter B.: "Al-Sakālība (The Sakālība of Northern and Eastern Europe)", *EF*, VIII, 872-878.

GROT, Yakov Karloviç: *Moraviya i Madyarı s Polovini IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881.

- GÜNALTAY, Mehmet Şemseddin: *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991.
- Hudüdü'l-âlem, İng. Çev. Vladimir F. Minorsky, *Hudüd al-âlam, The Regions of the World*, London 1937.
- İBN RÜSTE: *el-A'lâku'n-nefîse*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.
- KARPAT, Kemal: "Eflak", *DİA*, X, 466-469.
- KAZHDAN, Alexander P. - CUTLER, Anthony: "Constantine VII Porphyrogenetos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 502-503.
- KAZHDAN, Alexander P.: "Boulgarophygon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 317.
- KAZHDAN, Alexander P.: "Vlachia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2183.
- KAZHDAN, Alexander P.: "Vlachs", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2183-2184.
- KHVOLSON, Daniel A.: *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869.
- KIRSCH, Johann Peter: "Regino of Prüm", *The Catholic Encyclopedia*, XII, 719.
- KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS: *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. Çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.
- KRAÇKOVSKİY, İgnatıy Yulianoviç: *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, Moskva - Leningrad 1957.
- KURAT, Akdes Nimet: *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- KURAT, Akdes Nimet: *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
- Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903.
- Letopis po İpatskomu Spısku*, ed. Arheografıçeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871.
- LEWICKI, Tadeusz: "Mađjars, Mađjaristân", *EP*, V, 1010-1024.
- MACARTNEY, Carlile A.: *Hungary: A Short History*, London 1962.
- MACARTNEY, Carlile A.: "The Eastern Auxiliaries of the Magyars", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1 (1969), s. 49-58.
- MACARTNEY, Carlile A.: "The Petchenegs", *The Slavonic and East European Review*, VIII/23 (1929), s. 342-355.
- MALLORY, James Patrick: *Hint-Avrupalıların İzinde*, Çev. Müfit Günay, Ankara 2002.
- MES'ÜDİ: *Mürücü'z-zeheb*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010.
- MES'ÜDİ: *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, [nşr. yk.], Kahire 2009.
- MIKLOS, Kreskai: "Yurd Kurma Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. M. Tayyib Gökbilgin, XVII (1972), s. 13-20.
- MORAVCSIK, Gyula: "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration", *American Slavic and East European Review*, V/3-4 (1946), s. 29-45.

NIKOLOV, Angel: “Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered”, *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon - M. Woloszyn - A. Musin - P. Špehar - M. Hardt - M.P. Kruk - A. Sulikowska-Gaska, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa 2012, s. 101-108.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Peçenekler*, İstanbul 1933.

OSTROGORSKY, George: *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003.

PAPP, Sandor: “Slovakya”, *DİA*, XXXVII, 337-339.

PRITSAK, Omeljan - CUTLER, Anthony: “Cherson”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 418-419.

REGINO PRUMIENSIS: *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.

ROSENTHAL, Franz: *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.

RUNCIMAN, Steven: *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

SKYLITZES: *Synopsis Historion*, İng. Çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010.

ŞTEFAN, Ivo: “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

ŞAN, Erman: “Besiūs el-Melik ve Sakālibe’nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası’nın Hıristiyanlaşması)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 224, İstanbul 2016, s. 191-208.

ŞEŞEN, Ramazan: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016.

ŞEŞEN, Ramazan: *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir: *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976.

TAŞAĞIL, Ahmet: “Sakālibe”, *DİA*, XXXVI, 3-4.

The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, Ed. ve İng. Çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953.

THOMSEN, Vilhelm Ludvig Peter: *The Relations Between Ancient Russia and Scandinavia and The Origin of the Russian State*, Oxford - London 1877.

TOTH, William: “The Christianization of the Magyars”, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, XI/1 (1942), s. 33-54.

VÁSARY, István: *Eski İç Asya’nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007.

YORULMAZ, Osman: *Geçmişten Günümüze Kanlı Türkleri*, İstanbul 2012.

YÜCEL, Muallâ Uydu: *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.